

zik hajlandóság. Vagy izlik a tej, mert jó és akkor nem értem ezt a csökönnyösséget, vagy pedig nem izlik és akkor érthetetlen előttem hogy mégis visszajön. Nem értem, — ordította a gazda kétségbeesetten s mindkét kezét zsebébe dugta.

— Tessék adni tejet, — kiáltották az udvart megtöltő gyerekek, asszonyok és öreg emberek. — Tejet kóstolni jöttünk, tessék adni tejet ha már ide tetszett bennünket csödíteni az ucca másik végiből, akár-milyen keveset is, de most már tessék tejet adni.

— Nem adok ki több tejet, — kiáltotta határozottan a gazda és megdagadt homlokáról állandóan törölgette a lecsurgó veritéket. — Mindenki mehet haza, csak az kap tejet, aki meg is rendeli. Vége a tejkóstolásnak, — ordította magából kikelve és varázslatos arcán patakokban folyt le a veriték. (Folytatása következik)

A VÉLETLEN ÉS A SZÜKSÉGSZERŰSÉG A TÖRTÉNELEMBEN (I)

Irta: JESZENSZKY ERIK (Budapest)

A Korunk egyik múlt évi számában vita folyt Horner Miklós és Szuk Antal között az előbbi világpolitikai fejtegetései alapján, amelyek a lap július-augusztusi számában jelentek meg. Ebben a vitában H. M., szembehelyezkedve — látszólag a marxista dialektika nevében — egy szerinte magát dialektikusnak tartó, tényleg azonban dogmatikus történetiszemlélettel, olyan elméleti álláspontot foglalt el, amely a dialektikus történeti materializmus helyett, a polgári történetiszemléleten alapul. Sz. A. ugyan megkísérelte a vitában, hogy kifejezésre juttassa a szóban forgó konkrét világpolitikai kérdésekben a helyes marxista felfogást, azonban ugyanakkor mellőzte a marxizmus elméleti álláspontjának a kifejtését H. M. nézeteivel szemben. Az utóbbi körülmény indokolja, hogy rámutassunk itt, a felmerült kérdések keretében, de azokat elméleti síkra áttolva, a dialektikus történeti materializmus néhány igen fontos tételére.

H. M.-nak a vitából kitűnő történeti felfogását a következőkben foglalhatjuk össze: a történelemben nagyon kevés dolog történik szükségszerűen, rendszerint véletlenek döntenek benne, egyének és a jó vagy a rossz politika véletlenjei, nem a szükségszerű gazdasági érdekek, hanem az azokról alkotott véletlen vélemények, a vélt gazdasági érdekek. Éppen ezért a történeti fejlődés is csak igen kevéssé látható előre, történeti fejlődéstörvények felállításának nincs sok értelme és ennek következtében még az is kétséges, hogy a politika egyáltalában tudománynak tekinthető-e? A véletlen uralma egészen tág területet hagy a történeti lehetőségeknek. Így például az is lehetséges, hogy Németországban a Hitler-rendszer szocializálni fogja a termelőeszközöket. Vagyis H. M. egy anarchisztikus és chaotikus és ugyanakkor individualista és idealista politikai világnézet állít fel s ekként oly politikai világot mutat be, amelyben a helyes vagy helytelen tájékozódás és ennél fogva cselekvés is véletlenül fordul meg.

Ennek a felfogásnak az kölesönöz látszólagos jogosultságot, hogy egyrészt mintegy az antitézis egy csálhatatlan biztossággal jővel, mereven dogmatikus történetiszemlélettel szemben, másrészt pedig az, hogy a történetben látszólag valóban a véletlen uralkodik. Ha azonban a dialektikus materializmusnak valóban semmi közösége nincs is a merev dogmatikus történeti felfogással, azért még nem téveszti össze a jelenségek felületét belsejükkal, a véletlent és a szük-

ségszerűt nem tekinti egymást mereven kizáró ellentéteknek és nem mond le a szükségszerű, az események előrelátását és így az eredményes cselekvést biztosító történeti fejlődéstörvények felismeréséről.¹ Ellenkezőleg, éppen „ezeknek a vasszünégszerűséggel működő és érvényesülő törvényeknek“ (Marx) a felkutatását tartja legfontosabb feladatának a történeti elmélet területén: „Mert a felületen látszólag itt is (a történetben ép' úgy mint a természetben) a véletlen uralkodik. ... A történeti eseményeket ekkép látszatra szintén nagyjában a véletlen uralja. Ahol azonban a felületen a véletlen üzi is játékát, ott is mindig belső rejtett törvények uralkodnak, csak fel kell fedezni ezeket a törvényeket.“ (Engels: „Feuerbach“ 45.)

I.

A történeti esemény az egyének cselekedeteiből és ezek kölcsönhatásából jön létre. De a történet elméleteknek azért nem feladata, hogy az egyes meghatározott egyének cselekedeteit törvényszerűen megmagyarázza és előrelássa. Ennek a feladatnak a megoldását, az egyéni élet szükségszerűségeinek a felkutatását az egyéni lélektanra bizza és számára az, hogy a meghatározott egyén milyen motivumok hatása alatt, hogyan cselekszik, a véletlen kérdése. Ami tehát az egyéni lélektan számára szükségszerű, az a történeti elmélet számára véletlen és így a szükségszerű és a véletlen ellentétes meghatározásai már ebben a vonatkozásban egybeesnek. A történeti elmélet tárgya „nagy tömegek, egész népek és minden népben ismét egész osztályok“ (Engels) cselekedeteinek a törvényszerű megmagyarázása és előrelátása. Itt azután a történeti materializmus mindenekelőtt megállapítja, hogy, ha egyes meghatározott egyének cselekedeteinek hajtóereje más is lehet, az egyének nagy többsége, tehát a tömegek, osztályok, népek cselekedeteinek a belső hajtóereje, a felületen mutatkozó igen különböző indítóokok megett, elsősorban a gazdasági érdek. Ebben az összefüggésben ismeri fel a történeti materializmus a politikai, ideológiai történet alapvető szükségszerűségét, tehát törvényszerűségét. S mint-hogy ez a szükségszerű tömegcselekvés tényleg az egyének véletlen cselekedeteiből áll, megállapítja, hogy itt a szükségszerűség csupa véletlenből van összetéve. Azután egyben ennek a legáltalánosabb szükségszerűségnek mindjárt konkrétabb tartalmat is ad. Az emberek történetüket „adott, azt meghatározó környezetben, készen talált, tényleges viszonyok alapján „csinálják“. (Engels.) Ezek a tényleges viszonyok különbözők a termelőmódok különbözőségei szerint és különbözők az egyes termelőmódokon belül az egyes osztályokra nézve is. Ennélfogva különböző konkrét tartalma van a társadalmi, — az osztálycselekvést meghatározó gazdasági érdeknek is különböző termelőmódok mellett és különböző osztályokra nézve. Ezenkívül bizonyos termelőmódok, így a tőkés termelőmód, mellett, az utóbbiak antagonisztikus szerkezeténél fogva, az egyes osztályok gazdasági érdekei ellentétesek is, ami harcra vezet közöttük. Így azután például a kapitalizmusban, antagonisztikus felépítésénél fogva, a történetnek az a legáltalánosabb törvénye, szükségszerűsége, hogy a tömegcselekvés hajtóereje a gazdasági érdek, a tőkésosztályra, mint egészre nézve annak a szükségszerűségében nyilvánul meg, hogy az értéktöbbletmennyiséget a munkásosztállyal folytatott osztályharcban, ennek rovasára növelje, a tőkésék közötti versenyben az egyes tőkésre nézve annak a szükségszerűségében, hogy az egész értéktöbbletmennyiségből reájuk eső részt a többi tőkés rovasára növeljék, a munkásosztályra nézve annak a legfőbb szükségszerűségében, hogy a tőkés termelési

mód megszüntetésére törekedjék. Persze, „mindennek, ami az embereket megmozgatja, tudatukon kell keresztül mennie“ (Engels), az embereknek fel kell ismerniök gazdasági érdekeiket, hogy ez cselekvésük hajtóerejévé válhassék s ennyiben közvetlenül nem a konkrét történeti gazdasági érdekek, hanem a róluk alkotott vélemények a tömegcselekvés hajtóerői. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy ennek folytán a történeti események meghatározásánál a gazdasági szükségszerűségek helyébe ideológiai véletlenek lépnek, hogy ezeknek a véleményeknek a fejlődése, Hegel módjára szólva, az egyik véletlen másból a másik véletlen másba való, a valódi gazdasági érdekekkel szemben mintegy közömbös átmenetelükben állana, hogy tehát a valódi gazdasági érdekek és a róluk alkotott vélemények merev ellentétek gyanánt kerülnének egymással szembe. Ez a tény csupán a gazdasági érdekek szükségszerű érvényesülésének meghatározott, szükségszerű formáit állapítja meg. A gazdasági érdekeinkre vonatkozó ismereteink is épúgy szükségszerűen objektív gazdasági érdekeinket tükrözik vissza, folyton tökéletesedő szubjektív formában, amint egyáltalában a szubjektív ismeretek szükségszerűen folyton tökéletesedő visszatükrözései az objektív összefüggéseknek. Így például a munkásság osztályöntudata nem más, mint az a szükségszerű folyamat, amelynek a során a munkásosztály mind teljesebben, mind szélesebb rétegeire kiterjedően felismeri szükségszerű gazdasági érdekeit. Tehát a szubjektív véleményeken át a szükségszerű gazdasági érdekek hatnak s e mellett csupán az is szükségszerű, hogy a gazdasági érdekeknek a fejlődés bizonyos szakaszában még tökéletlen felismerése, átmenetileg, korlátozza e gazdasági érdekeknek az érvényesülését.

Ezeknek a történeti tömegszükségszerűségeknek az alapján azonban újra az egyéni véletlen veszi át az emberi cselekedetek irányítását. Ha az egyes tőkésék szükségszerű célja is a profit antagonisztikus termelése és növelése, az e cél megvalósítására választott eszközök már a véletlentől függenek. A véletlentől függ, hogy az egyes tőkésék milyen használati értéket termelnek és milyen mennyiségben. „Véletlen és önkény üzik tarka játékkukat az árútermelők és termelőeszközök elosztásánál a különböző társadalmi munkák között.“ (Marx: „Tőke“ I. 320.) A szükségszerű gazdasági érdek véletlen egyéni cselekedetekben nyilvánul meg.

De ezek az egyéni véletlenek újból megint csak a szükségszerűség, a társadalmi törvényszerűség építőkövei. „Az emberek... törekvései (az eddigi társadalmakban) keresztezik egymást és minden ilyen társadalomban éppen ezért a szükségszerűség uralkodik.“ (Engels). A véletlen uralma a termelőerők elosztásán az egyes termelők között, az a körülmény, hogy az egyes tőkésék a többire való tekintet nélkül termelnek és így törekvéseik keresztezik egymást, a különböző termelési ágak) aránytalanságának a kifejlődésére s ennek folytán válságra vezet, a válság következménye pedig a termelők viszonyának az arányosság irányában való visszafejlődése. Bár tehát a termelők arányossága így csak aránytalanságuk folytonos kifejlődésében és visszafejlődésében, tehát az arányosság ellentétének, az aránytalanság folyamatának az alakjában érvényesül, ebben az alakban mégis úgy hat, mint „az árútermelők szabálytalan önkényét legyőző természeti szükségszerűség.“ (Marx: „Tőke“ I. 325.), mint oly belső, rejtett törvényszerűsége a tőkés termelőmódnak, amely az ennek a felszínén lejátszódó aránytalansági folyamatot, korlátok közé szorítva, szabályozza. És ezt a szükségszerűséget az egymást keresztező, egymásra kölcsönösen ható egyéni véletlenek hozzák létre.

A politikában a szükségszerűséggel összefolyó véletlen még nagyobb szerepet játszik, mint a gazdaságban: „Minél távolabb van a gazdaságtól az a terület, amelyet éppen vizsgálunk, és minél közelebb a tiszta elvont ideológiához, annál inkább azt fogjuk találni, hogy fejlődésében véletlenségeket mutat, annál szabálytalanabban halad görbéje. Ha azonban lerajzoljuk a görbe átlagtengelyét, azt fogjuk találni, hogy minél hosszabb az áttekintendő időszakasz és minél nagyobb az így megfigyelt terület, annál inkább megközelítőleg párhuzamosan halad ez a tengely a gazdasági fejlődés tengelyével.” (Engels levele a „Soz. Akad.”-ben.)

A politikai fejlődést szükségszerűen a gazdasági fejlődés határozza meg. De a véletlen hátráltathatja ideig-óráig a szükségszerű politikai esemény bekövetkeztét és, ezen túl is, mindenesetre megszabja megjelenési formáját. Így a szükségszerű esemény bekövetkeztének időpontja, bizonyos időbeli határon belül, és egyáltalában megjelenési formája a véletlentől függ. Napoleonnak, a katonai diktátornak, vagy, közelebbi példát véve, Hitlernek, Németország fasiszta diktátorának, ezeknek a meghatározott egyéneknek a történeti megjelenése természetesen véletlen. De ez a tény egyáltalában nem állítja meg a történeti elmélet korlátait, mert a történeti elméletet legkevésbé sem érdekli az a kérdés, hogy miért lettek Napoleon vagy Hitler, ezek a meghatározott személyek és nem mások, diktátorok és hogy Napoleon és Hitler miért lettek éppen diktátorok és nem mások, például zeneszerzők? A történeti elmélet azt állítja itt meg, hogy a francia forradalmi osztályharcok kiélesedése és ezzel párhuzamos külső háborúk szükségszerűleg maguk után vonták Franciaországban az uralkodó osztály gazdasági érdekei alapján, a burzsoázia katonai diktatúrájának a felállítását, ép' úgy amint Németországban, a kapitalizmus általános válsága és az imperialista ellentétek kiélesedése folytán, a munkásosztály átmeneti gyengesége mellett, szükségképpen létrejött, az uralkodó osztály gazdasági érdekei alapján, a monopoltőke fasiszta diktatúrája. Napoleon vagy Hitler személyének a hiánya vagy egyéb véletlenek, mint pártvezetők politikai ügyessége, vagy hibái, legfeljebb csak késleltethették, esetleg siethették volna ezeknek a diktatúráknak a szükségszerű létrejöttét, de nem akadályozhatták volna meg. És Napoleon vagy Hitler személyétől és más véletlenektől ezeknek a diktatúráknak csak a megjelenési formája függ, de nem szükségszerű lényegük. Ha tehát a politikában a véletlen nagyobb szerepet játszik is, mint a gazdaságban, azért itt sem a szükségszerűségtől függetlenül határozza meg a fejlődést, hanem itt sem más, mint a belső szükségszerűség megjelenési formája a felületen.

Másrészt, ami az egyik történeti összefüggésben véletlen megjelenési forma, az, a másik történeti összefüggésben, szükségszerű lényeg. A kapitalizmus általános válságának a korszakában, az osztályharcok kiélesedésének megfelelő fokban, a burzsoázia szükségszerű politikai formája a fasiszta diktatúra. Ennek a történeti szükségszerűségnek a szempontjából a fasiszta diktatúra különböző történeti megjelenési formái Németországban és Olaszországban csupán véletlenek, véletlen kifejezései a szükségszerű lényegnek. De ha egyedül a német burzsoázia fasiszta diktatúrájának a szerkezetét vizsgáljuk, akkor ennek egész sor olyan tulajdonságára mutathatunk rá, például az antiszemita demagógiára, amelyek, ha a fasiszta diktatúra általános szerkezete szempontjából véletlenek is, a németországi lényeges társadalmi viszonyok lényeges termékei. Végül a történeti ismeretek, a tudomány fejlődésével addig véletlennek tekintett történeti események

is szükségszerűvé minősülnek át. Az 1920-as évek elején a fasiszta diktatúrát még esetleg véletlen polgári uralmi formának lehetett tekinteni, ma már azonban határozottan felismerjük, hogy a kapitalizmus általános válságának a korszakában a polgári uralom szükségszerű történeti formája az osztályharcok kiélesedésének megfelelő fokán.

Összefoglalva, megállapíthatjuk a következőket: Téves az a tétel, hogy a történetben nagyon kevés esemény szükségszerű és a legtöbb esemény véletlen. De éppen ilyen téves volna az ellenkező tétel is, amely szerint a történetben a legtöbb esemény szükségszerű és a véletlennek csekély szerepe van benne. Mindkét tétel azért téves, mert a szükségszerűt és a véletlent egyaránt merev metafizikai ellentétek gyanánt, csupán mennyiségi túlsúlyuk szerint megkülönböztetve tekintik a történeti esemény meghatározásainak. Ezzel szemben, ha áttekintjük a fenti összefüggéseket, a szükségszerűt és a véletlent mindenütt elválaszthatatlan kapcsolatban találjuk egymással, mindenütt a szükségszerűnek a véletlenbe, a véletlennek a szükségszerűbe való folytonos átmenését látjuk, azt, hogy „amiről azt állítom, hogy szükségszerű, csupa véletlenből van összetéve... és a vélt véletlen csak forma, amely megett szükségszerűség rejlik“, (Engels: „Feuerbach“ 41.), hogy szükségszerű és a véletlen „azonosak, hogy a véletlen szükségszerű és a szükségszerű ugyancsak véletlen“. (Engels: „Marx-Engels-Archiv“ II. 264.) S ezen az alapon azután éppen olyan joggal mondhatjuk azt, hogy a történetben a szükségszerű uralkodik, mint azt, hogy, ellenkezőleg, a véletlen uralkodik benne. Mert a felületen megmutatózó véletlen csupán a belső rejtett szükségszerűség megjelenési formája és mert a belső rejtett szükségszerűség csupán a véletlen alakjában jelenik meg a felületen. A szükségszerű és a véletlen történeti szerepének a dialektikus igazsága éppen ennek a két ellenmondó tételnek az elválaszthatatlan egysége s abban ellenmondásuknak a meghaladása fenntartásuk mellett.

Az a merev logikai kategóriákban, metafizikusan gondolkodó történetiszemlélet, amely megakad a látszatban, a jelenségek felületén, „ahol a véletlen őrzi játékát“, ikertestvére a polgári vulgárokadémia szemléletének, amely „csupán a látszólagos összefüggésben mozog.“ (Marx: „Tőke“ I. 47.) És amikor ez a történetiszemlélet, a dogmatizmus elvetésének az ürügyével, hangsúlyozza a történetben a véletlen szerepét a szükségszerűséggel szemben, újból csupán a polgári osztály ideológiai álláspontját fejezi ki, amely nem ismerhet fel szükségszerűségeket a történetben, mert elsősorban a saját pusztulásának a történeti szükségszerűségét kellene felismernie s amely a történetben csak a véletlent láthatja meg, mert egyedül a véletlen hosszabbíthatja meg a saját történeti létét.

¹ A szükségszerű és a véletlen dialektikus fogalmait ismertettük már a Korunk július-augusztusi számában „Az ellentétek azonossága“ című közleményben. Itt tehát röviden csak annyit erről a kérdéstről, hogy a dialektikus felfogás szerint a kivétel nélkül okszerűleg meghatározott események (determinizmus) annyiban szükségszerűek, törvényszerűek (a kettő egyet jelent), amennyiben a jelenségek felfedett lényegéhez tartóznak és viszont annyiban véletlenek, amennyiben a jelenségek lényegtelen, vagy bár lényeges, de bonyolultságuk miatt még okszerűen le nem vezetett, előre nem látható momentumait képezik.